

ЕВРЕИТЕ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

доц. д-р Румяна Маринова-Христиди

За да бъде разбрано положението на евреите, които остават в социалистическа България и отношението към тях, би трябвало да се държи сметка за няколко основни фактора: историческите корени на отношенията между българи и евреи и дългогодишното им толерантно съжителство; европейското изключение, което представлява спасението на българските евреи по време на Холокоста; попадането на България в съветската сфера на влияние след края на Втората световна война, отношенията между България и Израел, както и международните отношения по време на Студената война.

Състоянието на българската еврейска общност в първите години след войната е доста нестабилно. В центъра на събитията е разделението вътре в самата общност между еврей-комунисти и еврей-ционисти. Това е периодът на оформяне на идеята за алията, преди още да се обяви създаването на държавата Израел. Ционистките организации в страната са много активни, силен тласък за което дава посещението на Бен Гурион в България през декември 1944 г. Основната цел на тази визита е да поощри еврейското и ционисткото движение и да лобира за това страната да разреши масова еврейска емиграция към Палестина. Едновременно с това много от евреите имат сериозно минало в антифашистката борба и намират своето място в структурите на новата власт. Тяхната задача е да възпират ционистите и да пропагандират оставането на евреите в отечественофронтowska България. Като цяло обаче българските евреи са положително настроени към Отечествения фронт и нямат антиправителствени прояви. Те оказват подкрепа на властта и през 1946 г. изпращат декларация до Парижката мирна конференция, в която настояват в мирния договор с България да не бъдат включени специални клаузи, свързани с правата на евреите.

В годините 1947-1949 г. еврейската общност в страната застава на кръстопът между две родини. Тя трябва да избира между държавата, която запази живота им по време на Холокоста, но усилено върви към съветски тип управление, и естественият привлекателен център за цялото еврейство по света – новосъздадената държава Израел . Тогава настъпва

сериозен поврат в международната обстановка и в отношението на големите държави към създаването на самостоятелна еврейска държава. Съветският съюз активно подкрепя идеята и тази позиция дава възможност за повишаване влиянието на комунистите в еврейските общности. Тласък на изселническата кампания дава речта на специалния пратеник на Москва в ООН Андрей Громико по време на Общото събрание на Обединените нации през 1947 г., в която той говори за независим Израел. Това действие бързо намира отражение в България. В решение на Секретариата на ЦК на БКП от 9 март 1948 г. се посочва, че проектът за създаване на независима държава Израел, както и позицията на Съветския съюз, изискват пълната подкрепа на целия народ. Разрешава се свободното емигриране към бъдещата самостоятелна държава, като не се прави изключение за членовете на Комунистическата партия с еврейски произход.

Макар и официално България да признава Държавата Израел едва на 29 ноември, то още през март 1948 г. министър-председателят и лидер на БРП (к) Георги Димитров е взел решение да подкрепи позицията на Москва. В свой доклад той подчертава важността на сътрудничеството между комунисти и ционисти в бъдещата държава. Повлиян от съветските лидери, българският премиер също вярва в идеята, че Израел ще бъде съюзник на СССР в Близкия изток и ще спомогне за разпространението на социализма в световен мащаб. Признаването на Израел намира широк отзвук сред еврейското население в страната. Новината е публикувана на главната страница на вестник „Еврейски вести“, заедно с обръщение на председателя на Централната консистория на евреите в България, проф. Жак Натан, в което той изразява радостта на еврейското население от признаването на еврейската държава.

Отражение на съветската политика по еврейския въпрос в България е фактът, че БРП (к) постепенно изземва от еврейските организации инициативата за изселването. На 28 юли 1948 г. ЦК на БРП (к) взема решение за организирането на изселническия процес. Българските евреи правят своя избор и само между октомври 1948 и май 1949 г. за Израел организирано заминават 32 106 души, а много други напускат страната по частен път. На практика около 90% от българското еврейство напускат родината си и правят алия. С течение на времето останалите в България евреи задълбочават връзките на еврейските институти с ръководните органи на БКП – нещо, което се отнася не само за тяхната

общност, но и за цялото общество. Това съвпада по време и с репресиите, инициирани от Сталин срещу съветските евреи (ликвидирането на Еврейския антифашистки комитет и разстрела на неговите ръководители, процесът срещу лекарите-евреи и др.). Функциите на Конституцията силно се променят, а ролята ѝ е сведена до просветно-културен институт с почти нулева социална дейност. До края на 1952 г. еврейските общини и институции минават изцяло под контрола на партийните органи. Съществува и действа еврейска обществено-политическа организация, която издава свой Годишник, продължава и списването на в. „Еврейски вести“. Запазени са редица обичаи, но въпреки това разнообразието и пълнотата на еврейския живот в страната от края на 40-те години го няма. До 1952 г. се ликвидира и стопанската основа на дребните градски собственици, каквито са по-голямата част от българските евреи. Настъпва период, в който няколко поколения се преориентират към други социални групи и търсят нови пътища за реализация в България.

През 50-те години съветско-израелските отношения започват да се влошават. Москва се сближава с арабските страни, за което допринася и решението на Израел да промени курса от неутралитет към обвързване със Запада. Въпросът за съветските евреи също изначално оказва негативен ефект върху съветско-израелските отношения, тъй като двете страни имат различни гледни точки. Израел, като държава на евреите, счита за свое естествено право да проявява интерес към евреите от цял свят. От своя страна, Москва разглежда отношението към нейните евреи като въпрос на вътрешната политика и отхвърля правото на интерес от страна на Израел към съветските евреи. Показателно е, че още в самото начало на съветско-израелските отношения Москва прокарва ясна линия между подкрепата за Израел и съветското еврейство: „Израел да, съветското еврейство - не“.

Периодът между 1953 г. и 1956 г. следва промените, които настъпват в политиката на Москва и директивите, идващи от там. След отстраняването на Берия и признанието на КПСС, че съветските лекари-евреи са били несправедливо обвинени, доверието към евреите в СССР се завръща, но не за дълго. Суецката криза и особено събитията в Унгария от 1956 г. отново изострят отношението към тях. Фактът, че евреите преобладават в ръководството на Унгарската партия на трудещите се и последващите анализи, че тяхното

господстващо положение накърнява националните чувства на унгарския народ, води до негативни последици за тях.

В края на юли 1955 г. на територията на България се случва инцидент, който се превръща в сериозна предпоставка за влошаване на отношенията с Израел. Пътнически самолет на израелските авиолинии “Ел Ал” излита рано сутринта от Лондон по направление Виена и Истанбул, и оттам към крайната точка на полета - Тел Авив. Самолетът обаче се отклонява от трасето си, навлиза в българска територия и е свален от два военни изстребителя. Всичките 58 души на борда му загиват. Въпреки острите изказвания от страна на израелската държава, силните критики от израелската легация в България и продължилият близо 9 години процес, до разрив в отношенията между двете държави не се стига и те остават стабилни.

В годините между 1956 и 1967 г. България отново следва официалната линия, зададена от Н. С. Хрушчов, а именно, че по еврейския въпрос трябва да се прилага класово-партийния подход. През 1962-1963 г. курсът рязко се променя. Новото идва от процесите в СССР срещу спекулантите и преследването на стопански дейци, голяма част от които са евреи. Макар и да не е официално обявен като такъв, всъщност става дума за курс на скрит антисемитизъм.

Повратна за международното отношение към евреите и Израел обаче се оказва 1967 г. Арабо-израелската война от юни с.г. довежда до сериозни сътресения в отношения между Израел и страните от Източния блок, което ескалира в прекъсването на дипломатическите отношения. Съветският съюз и неговите източноевропейски съюзници (включително България, но с изключение на Румъния) прекратяват официалните дипломатически връзки с еврейската държава. Целта на това действие е да се реагира по някакъв начин на нарастващия натиск от страна на арабските страни, както и да се възвърне доверието в Москва, което значително е спаднало след бързата победа на израелците. Резултатът за Източния блок от Шестдневната война и прекъсването на дипломатическите отношения с Израел е възраждане на антисемитските настроения в региона, проявили се и по време на обществено-политическите кризи в Полша и Чехословакия през 1968 г. В България това се изразява във възпремането на политика от ЦК на БКП, насочена към отстраняването на евреите от ръководни постове на идеологическия фронт – предимно от радиото,

телевизията, отдел „Агитация и пропаганда”, органите на Държавна сигурност, Българската народна армия и др. Евреите, заемащи постове в тези структури са преместени на други служби, предимно в стопанската сфера. Въпреки, че в България сериозни репресии срещу евреите не са приложени, като цяло след 1967 г. за тях настъпват неблагоприятни времена.

От 1967 г. нататък Израел и Съветският съюз не поддържат дипломатически и икономически връзки и водят пропагандна война. Въпреки това са проведени редица официални и неофициални срещи. Като държава, чиито евреи поддържат постоянен контакт със своите близки и роднини в Израел и поради спецификата на историческите връзки, България е избрана да изпълнява ролята на неофициален медиатор между Москва и Йерусалим.

Новата арабо-израелска война от 1973 г. дава своето отражение в България и във вътрешнополитически план. В страната се провежда емблематичното дело срещу българския гражданин от еврейски произход Хайнрих Натан Шпетер. Той е научен работник в Икономическия институт на БАН и съветник в Министерския съвет, а от 1966 до 1972 г. работи като експерт в Центъра за индустриално развитие на ООН в Ню Йорк и Виена. Държавна сигурност, с помощта на КГБ и разузнавателните служби на социалистическите държави, получава сведения, че Шпетер започва да сътрудничи с представители на МОСАД във Виена през 1972 г., а със съдействието на ЦРУ е приет на работа в ООН. Той е арестуван от българските служби за сигурност през ноември 1973 г. при опит да изнесе в чужбина над 1500 страници секретни аналитични материали с икономическа информация за страните от Източния блок. Шпетер е обвинен в шпионаж в полза на САЩ и Израел и е осъден на смърт. Присъдата му не е изпълнена и по-късно той е разменен за заловен на Запад руски топ разузнавач и доживява до дълбока старост в Израел.

През 1978 г. Тодор Живков тегли една тънка черта между съветската и българската политика по отношение на евреите. Това е един от малко познатите факти в историографията. Обикновено Живков следва плътно политиката и насоките на Москва, но в някои случаи успешно прилага местни похвати и се отклонява от тази линия. По повод 35-годишнината от спасяването на българските евреи той държи реч в зала

„Универсиада”, където говори за големия принос на евреите в антифашистката борба. Това всъщност е едно указание от негова страна да не се върви по съветския път на остър антисемитизъм, изкристализирал в дела срещу дисидентите-евреи като Сахаров и др. Живков няма антисемитски чувства, а напротив – около него е изграден ореола на спасител на българските евреи още от периода на нелегалната антифашистка борба и той предпочита да запази и поддържа този мит.

Евреите, които остават в социалистическа България са изправени пред трудни дилеми с идентичността. От една страна, те са идеологически комунисти, активни участници в изграждането на новия режим, немалка част от тях работят в репресивния апарат, други достигат високи длъжности в партийната йерархия. Еврейските институции функционират, макар и и под партиен контрол. От друга страна, на тях им се налага да изпълняват политика против Израел и често в ущърб на съветските евреи. Това води до конфликтни чувства у мнозина от тях. Към това трябва да се добави, че макар и да не са преследвани, на тях се гледа с подозрение. Допускани са до участие в обществения и политическия живот, но никога до най-високите позиции. Периодичните антисемитски вълни в Съветския съюз винаги им се отразяват негативно, макар и не със същата тежест. На практика те търпят поражение в правата си, което никога не е декларирано официално. Политиката на БКП не е отявлено антисемитска, но е непоследователна. Веднъж евреите са “заслужили участници в антифашистката борба” и “строители на социализма”, а от друга са „агенти на ционизма и на световния империализъм”. Евреите в комунистическа България изживяват едно разочарование, породено от това, социалистическият строй, за който те са се борили, не ги приема за равнопоставени, гледа с подозрение на тях и макар и формално приети, те винаги си остават „различни”. Едновременно с това, трябва да се отбележи, че те са притеснявани единствено като част от цялостната антисемитска политика на Източния блок. В България евреите не стават жертва на битов антисемитизъм, тъй като такъв в страната почти липсва. Обществени прояви на антисемитизъм също не са регистрирани. Допуснат е кадрови антисемитизъм, по директивите от Москва, но не и повече от това.

В заключение бих искала да отбележа, че тепърва в историческата наука предстои да бъде направено задълбочено академично изследване на положението на евреите в

социалистическа България, на амбивалентното отношение на властта към тях, както и на сериозния им принос в обществения, културния и най-вече стопанския живот на страната.